

Наталія Савчук,
студентка 5 курсу
ННІ філології та журналістики.
Науковий керівник: **С. А. Яценко,**
кандидат філологічних наук, доцент.

СЛОВОТВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЄСЛІВ РУХУ ТА ПЕРЕМІЩЕННЯ В РОМАНІ УЛАСА САМЧУКА «ВОЛИНЬ»

У статті проаналізовано словотвірні особливості дієслів руху та переміщення в романі Уласа Самчука «Волинь».

Сучасний етап розвитку лінгвістичної науки відзначається підвищеним інтересом до семантичних аспектів мови на всіх її рівнях. У процесі розширення та поглиблення уявлень про систематично-структурні основи будови мови перспективним лишається метод виокремлення із системного мовного цілого парадигм, об'єднаних спільною семантикою. Саме через дослідження часткових лексико-семантичних мікросистем (від синонімічних ланцюгів до лексико-семантичних полів) може бути здійснений детальний і всебічний аналіз мовних одиниць, які репрезентують різноманітні категорії екстралінгвістичної дійсності [2, с. 13].

Мета нашої розвідки полягає в тому, щоб простежити словотвірні особливості дієслів руху та переміщення у творчості Уласа Самчука.

У граматичній структурі сучасної української літературної мови дієслово чітко протиставляються словотвірними особливостями. Зокрема, дієслову – префіксальна словотвірна домінанта.

Дієслова своїми словотвірними параметрами істотно відрізняються від іменників. Коли іменники є частиною мови із суфіксальною словотвірною домінантою, то дієслова з погляду словотвору мають обмежені можливості творення похідних слів суфіксальним способом. Дериваційні суфікси дієслів виступають виразниками предикатної семантики. У межах предикатності вони виконують лише функцію заміщення, оскільки заступають у морфологічній структурі слова предикати дії або стану.

Хоча дієслова характеризуються префіксальною словотвірною домінантою, проте в порівнянні з широкою семантичною диференціацією суфіксів іменників як частини мови із суфіксальною словотвірною домінантою репертуар семантичних функцій дієслівних префіксів значно вужчий. Це пояснюється тим, що іменник більшою мірою, ніж дієслово, пов'язаний із явищами семантичної конденсації та з механізмом семантико-синтаксичної деривації [1, с. 226].

Дієслова, що об'єднуються спільним значенням "руху" переміщення, "просторової локалізації", можуть характеризувати як істот, так і неістот. Ці дієслова поділяють на підгрупи залежно від характеру дії, її спрямованості в просторі.

Префікс *пере-* та подвійні префікси *поза-*, *поу-*, *пов-*, *попри-*, *пос-*, *поз-*, *повід-*, *пооб-* дієслів указують на напрямок переміщення. Префікси *по-*, *попо-* такого напрямку не вносять лише характеризують дію за часом [6, с. 13].

За допомогою префіксів дія дістає різнобічну характеристику: з огляду на її віддалення від об'єкта, переміщення на відповідну відстань та ін., що проявляється на фоні синонімії однокореневих дієслів.

Абстрактну сему "розміщення, положення в просторі" завдяки префіксам *по-*, *пере-*, *пов-*, *попере-* дієслова уточнюють, указують на конкретне положення в просторі:

а) вертикальне:

з префіксами *по-*, *пов-*: *побігла*, *поступав*, *попливла*, *поворушилася*, *повернули*, *почимчикував*, *понаходили*, *полився*, *подався*, *повернувся*.
Наприклад:

Одарка побігла до комори за сиром і маслом (Самчук, II, 1993, с. 459).

І Володько поступав додому (Самчук, I, 1993, с. 250).

Плюнув до води, і та маленька цятка його слини також попливла і також зникла (Самчук, I, 1993, с. 229).

На ліжку поворушилася мати (Самчук, III, 1993, с. 532).

Одного дня Василь одягнув сямряжину, перевісив через плече біленьку, щойно пошиту торбину та книжку, вложив у неї грифльову табличку та шмат гарячого нацибуленого і насоленого підпалка та почимчикував (Самчук, I, 1993, с. 76).

Понаходили якісь зайди, забрали нашу землю... (Самчук, II, 1993, 237).

Полився нудний дощ (Самчук, II, 1993, с. 480).

І Матвій подався до старости (Самчук, I, 1993, с. 238).

Вічний сторож повернувся і пішов поволі в ліс (Самчук, III, 1993, с. 540).

б) положення без опори (із втратою опори):

з префіксами *по-*, *попо-*, *пос-*: *полетиш*, *попадають*, *попіднімалися*, *повилітали*. Наприклад: *Попадати*, док. Упасти один за одним:

Знає, що повилітали на подвір'я (Самчук, II, 1993, с. 351).

Жайворонки попіднімалися від землі й там високо під чистим, блакитним небом видзвонювали свої пісні (Самчук, III, 1993, с. 545).

Попадали з неба зор (Самчук, III, 1993, с. 415).

А так полетів, як у пух, коміть головою (Самчук, I, 1993, с. 145).

А як розженешся, як пустишся, як полетиш, холодне повітря тне в обличчя, вітер ріже в очі і так радісно, ніби ти птах вільний з крилами і летиш куди тобі заманеться... (Самчук, I, 1993, с. 134).

в) горизонтальне положення

з префіксом *по-* *полізити*, *поповз*, *поворушився*. Наприклад:

Матвій поворушився на лаві (Самчук, I, 1993, с. 239).

А ранені от так і повзали по власній крові, мов моржі (Самчук, II, 1993, с. 335).

Гармидерний обоз поповз у ранковий туман, що висить над річкою (Самчук, II, 1993, с. 364).

Куди там полізеш? (Самчук, II, 1993, с. 347).

Матвій поліз на горище (Самчук, III, 1993, с. 438).

Дієслова з префіксами вказують на характер руху:

а) поступальний рух:

з префіксами **пов-, пос-, пови-, пона-:** *поїхав, повиходили, поплели, поплівся, потягнулась, походились, пошелепали, подався, попоходив, посунула.*

Наприклад: *Повиповзати*, 1. Виповзти (про всіх або багатьох), 2. Перен. Повільно рухаючись, виїхати, вийти звідкись кудись (про всіх або багатьох, усе або багато чого-небудь).

На другий день потягнулись обози (Самчук, III, 1993, с. 436).

За піхотою посунула гармата (Самчук, I, 1993, с. 281).

Скільки-то він попоходив та поїздив, та з тими панами, та з грішми (Самчук, I, 1993, с. 104).

Вечором Володько подався в село (Самчук, III, 1993, с. 162).

Але ноги їх все-таки прудкіше пошелепали постолами і ступи їх ставали все твердіші, все рішучіші (Самчук, I, 1993, с. 100).

Приїхав з млина Василь, походились сусіди (Самчук, III, 1993, с. 576).

За ним потягнулась і Малаїха (Самчук, III, 1993, с. 503).

Грубий костистий туман поплівся лугом (Самчук, I, 1993, с. 53).

Вже люди з церкви повиходили (Самчук, III, 1993, с. 69).

б) обертальний рух:

з префіксами **по-,:** *перекручуватися, пообертатися, пообвиватися, повертатися.* Наприклад: *Повертатися*, док. Обертаючись, вертячись, змінювати своє положення з усіх боків (СУМ, VI, с. 641).

Отож і поїхав пан до містечка, щоб там докладніше у адвоката довідатись, і паничик думає, що він скоро вернеться і тоді буде видніше. (Самчук, I, 1993, с. 78).

Найбільш численними з дієслів переміщення є група поступального руху. Усі дієслова, що належать до цього класу, включають у свою семантику, поряд із категоріальною семою "характер руху", сему, яка характеризує поступальність його. Диференціація дієслів поступального руху здійснюється на основі абстрактних категоріальних сем: а) напрям руху; б) спосіб переміщення; в) середовище, у якому відбувається переміщення [3, с. 46].

Префікси *по-, пере-, попере-* можуть указувати на напрям руху суб'єктів:

1) «через що-небудь»: *поперескакувати, переплюснутися, перестрибувати, перепливати, переплигувати, перебігли, перейшли, переходити, перебігає.* Наприклад: *поперескакувати*, док., перех. і неперех. Перескочити через що-небудь (про багатьох); перескочити багато чогось (СУМ, VII, с. 194).

Завжди переходив його зі спрагою на устах, а цього разу особливо. (Самчук, III, 1993, 192).

Мусить переходити вже ту зиму в постолах (Самчук, I, 1993, с. 20).

Москалі мусять на то лізти, перескакувати, дряпатись (Самчук, II, 1993, с. 173).

Парубки швидко перебігли долину, перейшли річку, перелаз і пішли під гору вузькою, з обох боків огороженою стежкою (Самчук, III, 1993, с. 124) .

По спині перебігає холод (Самчук, II, 1993, с. 331).

2)"з місця на місце": перекантувати, попересідати, попереїжджати, поперебігати, попереходити, поперетягати, попереносити, поперетаскувати. Наприклад: переїхати, док. Переїхати з одного місця на інше (про багатьох) (СУМ, VII, с. 86). Переїхали до Нового міста і зупинилися на торговищі (Самчук, I, 1993, с. 176).

3)"усюди, по багатьох місцях": перелітати, переплавати, переходити. Наприклад: Перелітати, неперех, док. Облітати багато місць; літати всюди (про всіх багатьох) (СУМ, VI, с. 217).

Ноги його залякли і не хотіли рухатись, і ледве пообходили довкола глибоким снігом, і мало, мало не загрузли, а то біда... (Самчук, I, 1993, с. 130).

Воно пооблітало цілу Україну (Самчук, II, 1993, с. 497).

Пообходили всі яри, всі долини (Самчук, III, 1993, с. 128).

Полетіла казна – куди! (Самчук, I, 1993, с. 119);

4)"поперек чого-небудь": пересікати, перебродити, переходити, перелетіти, перелізти. Наприклад: Пересікати, недок., перех. 1. Розсікаючи, розділяти навпіл, на частини. 2. Рухатися, переміщуватися поперек чого-небудь, у поперечному напрямі (СУМ, VI, с. 278).

Той помічає і вихором перелітає на вказане місце (Самчук, I, 1993, с. 258).

На гаряче він не дурний перелізти (Самчук, I, 1993, с. 60).

Префікси поз-, пос- вказують на рух суб'єктів чи об'єктів:

1) "з різних місць докупи": позносити, позбирати, позїжджатися, Наприклад: Позносити, док., перех. Принести з різних місць в одне, зібрати докупи усе або багато чого-небудь, усіх або багатьох (СУМ, VI, с. 824).

Матвій рідко коли відвідував такі відпусти, не було то в його вдачі, але цього року щось напало на нього і він несподівано рішив позбиратися зі своєю родиною, це, зрештою, не так далеко, перше село за Лебедями, щось 6 чи 7 верстов звідсіль (Самчук, I, 1993, с. 176).

2) "з різних місць в одне": позбігатися, посходитися, позїжджатися, позлітатися, позлазитися. Наприклад: Позбігатися, док. Збігатися з різних місць в одне (про всіх або багатьох) (СУМ, VI, с. 805). Погода тепер довго не затягнеться, а у вівторок усі позїжджаються (Самчук, I, 1993, с. 89).

Префікси пона-, попри-, пере-, поза-, понад-, пов- указують на рух суб'єктів чи об'єктів "кудись, куди-небудь великою кількістю (масово)": поприходити, переводити, позаводити, позаїжджати, позаводити, позабиратися, понаходити, понаповзати, понабігати, повходити, повбігати, повлазити, поназїжджатися, поназбируватися (СУМ, VII, с. 155).

Префікс повід- вказує на "рух багатьох від якогось місця, від чогось": повідлітати, повідводити, повідходити, повідпроваджувати.

Наприклад: *Повідлітати*, док. відлетіти (про всіх або багатьох птахів) (СУМ, VI, с. 668).

З фронту страшні накази повідлітали – все на шістдесят верств в ширину огнем вкрити (Самчук, II, 1993, с. 318).

Куди його ще повідпихати, коли першому щойно від м'ясниць піде сьомий, а другому аж після другої Пречистої четвертий (Самчук, I, 1993, 5).

Префікс *пови-* вказує на рух багатьох суб'єктів чи об'єктів "звідкись, назовні": *повиходити, повиповзати, повиносити, повипускати, повиштовхувати*. Наприклад: *Повиходити*, док. Вийти звідки-небудь назовні, за межі чогось (про всіх або багатьох) (СУМ, VI, с. 664).

Ось видужаєш, знов побігаєш, повиходиш до нас (Самчук, I, 1993, с. 169).

Префікс *поза-* вказує на рух багатьох "кудись дуже далеко на невизначену відстань": *позалітати, позаповзати, позапливати*. Наприклад: *Позалітати*, док. Залетіти далеко або здійснитися дуже високо (про всіх або багатьох птахів, комах) (СУМ, VI, с. 791).

Префікс *пороз-* указує на рух багатьох у "різних напрямках": *порозпливатися, порозбігатися, порозлітатися, порозходитися*. Наприклад: *Порозпливатися*, док. 1. Попливсти в різних напрямках (про все або багато чого-небудь, усіх або багатьох). 2. Потекти в різних напрямках (про щось розлити); // Розплистися, розійтися, втрачаючи чіткі обриси (про багато чого-небудь) (СУМ, VII, с. 277).

Клас дієслів переміщення з префіксами *по-*, *пере-* та подвійними префіксами диференціюється на три групи й за такими загальними значеннями: а) переміщення по твердій поверхні: *попоходити, попоїздити, посходити, повиповзати, попереходити, позаповзати, позаїжджати*; б) переміщення повітрям: *позлітатися, перелітати*; в) переміщення по воді: *позапливати, порозпливатися*.

Дієслова просторового переміщення по твердій поверхні актуалізують у своєму значенні категоріальну сему "спосіб переміщення", утворюючи групу із такими значеннями: 1) самостійне переміщення без допомоги транспортного засобу: *поперебігати, поперескакувати, поперестрибувати, понаповзати*; 2) несамостійне переміщення з допомогою транспортного засобу: *повіїжджати, позавозити, понаїжджати ся*. Дієслова першої групи означають активне піше переміщення живих істот без допомоги транспортного або будь-якого іншого допоміжного засобу (*попоходити, повідводити, повідпроваджувати, повідходити*) чи пересування повзком (*повиповзати, понаповзати*). До першої групи можна віднести дієслова *поперетягати, попотягати, попереносити*. Цими дієсловами часто позначається така ситуація, коли активно переміщується тільки суб'єкт-каузатор. Каузований суб'єкт, у ролі якого можуть виступати як живі істоти, так і предмети, переміщується лише внаслідок активної дії каузуючого суб'єкта [3, с. 44]. Наприклад: *Поперетягати*, док., перех. Перетягати з одного місця на інше багато чого-небудь (СУМ, VII, с. 195).

Друга група дієслів із значенням пересування по твердій поверхні (*понаповзати, повиповзати, попрілазити, повилазити*) семантично об'єднує за ознакою переміщення плазунів: змії, ящірок, черв'яків і под. Ці дієслова сполучаються з назвами інших живих істот (тварин і людей) і означають їх пересування звичним їм способом (чи вимушеним): на животі, на колінах, рачки (карачки) і под. Наприклад: *Понаповзати*, док. 1. Наповзти куди-небудь у невизначеній кількості (про плазунів, комах і т.ін.). 2. Сповзти, зсунутися на що-небудь (про багато чогось) (СУМ, VII, с. 151). *Повиповзати*, док. Виповзти (про всіх або багатьох). *Солдати повиповзали з окопів* (СУМ, VI, с. 657).

Дієслова із значенням "переміщення по воді" нейтральні щодо ознаки орієнтації руху, тобто вони можуть означати як горизонтальне, так і вертикальне переміщення (пересування). Горизонтальне положення визначають дієслова з префіксами *пере-, пороз-, поза-*: *переплавати, позапливати, порозпливатися*. Вони означають здатність живих істот плавати на воді. Дієслова *перетопитися, потопитися* конкретизують у своєму значенні семантичну ознаку орієнтованості і водночас пересування по вертикалі вниз. Наприклад: *Перетопитися*, док. Утопитися, потопитися (про всіх або багатьох) (СУМ, VI, с. 299). Ці дієслова нейтральні щодо протиставлення за ознаками "самостійно" "з допомогою транспортного засобу чи пристрою".

Значення "пересування по воді знизу вгору" мають дієслова з префіксами *поз-, пос-*: *позринати, поспливати*. Наприклад: *Поспливати*, док. Піднятися з глибини води на її поверхню; впливти (про всіх або багатьох, усе або багато чого-небудь).

Групу дієслів БДД і РД переміщення у повітрі з префіксами *пови-, пере-, поза-, пов-, попрі-, пооб-* становлять лексеми, що виражають здатність пересування істот, а також неживих предметів, рух яких у повітрі є результатом дії істот або сил природи: *перелітати, повилітати, позалітати, повлітати, поперелітати, пооблітати*. Наприклад: *Поприлітати*, док. Прилетіти (про птахів, комах і т.ін.) (СУМ, VII, с. 228). *З теплих країв поприлітали птахи* (Самчук, I, 1993, с. 45).

Мимовільний рух у повітрі під дією сили земного тяжіння, що закінчується падінням виражається дієсловами з префіксами *по-, пос-, пооб-*: *попадати, поспадати, пообвалюватися*. Наприклад: *Попадати*, док. Упасти один за одним (про багатьох, багато чого-небудь) (СУМ, VII, с. 78). *Володько намагався підвести малих угорищуків, що попадали* (Самчук, II, 1993, с. 277).

Дієслова переміщення характеризують дію: 1) **за її тривалим перебігом:** з префіксом **попо-**: *попоходити, поповозити, попоїздити, попоскакати, попогуляти, поповодити*. Наприклад: *Поповодити*, док., перех., розм. Водити багато разів; водити тривалий час (СУМ, VII, с. 215). *Багато разів намагались поповодити своїх дівчат хлопці але вони не піддавалися* (Самчук, III, 1993, с. 456);

2) просторовими межами (рамками відстані):

з префіксами **пороз-, поза-, повід-:** *порозпливатися, позапливати, повідходити, повідпливати, повідлітати*. Наприклад: *Повідпливати*, док. Відплисти (про все або багато чого-небудь, усіх або багатьох) (СУМ, VI, с. 669). *Було багато колись лебедів у Лебедях, а тепер повідпливали* (Самчук, I, 1993, с. 234);

3) **щодо об'єктів просторового переміщення:** з префіксом **пооб-:** *пооб'їжджати, пооб'їздити, пообходити*. Наприклад: *Пооб'їздити*, док., перех. їздячи, побувати в багатьох місцях (СУМ, VII, с. 171);

4) за ознакою тимчасового положення істоти, швидкої реакції:

з префіксом **попри-, пов-, пос-:** *поприсідати, поприлягати, повскакувати, поприлітати, повлітати, посхоплюватися*. Наприклад: *Поприсідати*, док. Присісти (про всіх або багатьох). (СУМ, VII, с. 393) та ін.

Два конфікси *пороз- ... ся* вказують на просторову характеристику переміщення: *порозбігатися, порозлітатися, порозходитися*. Але конфікси *поз- ... ся* можуть мати значення "досягнення обопільності": *позбігатися, позлітатися, позлазитися*.

Дієслова з префіксами *по-, пере-, поз-* позначають непоступальний рух. Предмет може обертатися на одному місці (такий вид зближується з коливальним); він може також переміщуватись по замкнутій кривій: *перекручуватися,*

поскручуватися, повертатися. Наприклад: *Перекручуватися*, недок., *Перекрутитися*, док. 1. Скручуватися занадто в багатьох місцях, псуючись або деформуєчись. 2. Крутитися, обертатися навколо себе або через голову, перевертатися // Обертатися, перевертатися (про круглі, хиткі або перекидисті предмети) (СУМ, VI, с. 209).

Різновидом поліпрефіксації є редуплікація, тобто повторення однакових префіксів у складі того самого дієслова. Українська мова на відміну, наприклад, від російської мови, має такий тип префіксальної редуплікації *-попо-*, що є засобом вираження розподільної та багатократно-дистрибутивної дії: *попоходить, попошукати, попоїсти, поповозити*. Крім цього значення дієслова з префіксом *попо-* виражають значення "робити щось довго, як правило з великим напруженням". Наприклад: *Попоходить*, док., розм. Ходити багато разів, тривалий час, знаходитися добре (СУМ, VII, с. 227). Відповідником у російській мові є лексема недоконаного виду такого дієслова, що виражає повільний нецілеспрямований рух суб'єкта. Наприклад: *Похаживать*, несов., неперех., разг. Ходить неторопясь или время от времени (ССРЛЯ, X, с. 1607).

Дієслова з префіксом *попо-* досить виразно протиставлені дієсловом з одним *по-*. Перші виражають довготривалість ітеративної дії, тоді як їх однопрефіксні - неповноту або частковість дії. Дієслова з *попо-* видокремлюються (передусім структурно-семантично) серед усіх інших словотвірних типів і тим, що не поділяють імперфективації {*походить-* док. виду, *попоходить-* док. виду}. Утворення з *попо-*

належать до найбільш характерних рис граматичної будови української мови [1, с. 226].

Таким чином, можна зробити висновок, що дієслова з префіксами *по-*, *пере-* та подвійними характеризуються складною семною структурою, що відображає багатоманітність способів вираження дистрибутивності: тривалість дії, процесу, стану, повторюваність, надмірність дії, послідовну розподільність, спрямованість дії на всі об'єкти, на певну кількість, переміщення у його темпі, проміжку часу, у різних просторових координатах, інтенсивність.

Отже, семантика дієслів у межах різних груп дієслів аналізованого лексико-семантичного поля великою мірою залежить від лексичного значення похідних слів. Кожній групі властиві своєрідні функціонально-семантичні парадигми, до яких входять слова спільні не тільки за тими чи іншими диференційними семами, а й за способами їх маніфестації.

Префіксальні дієслова виражають дистрибутивні значення із вказівкою внутрішньої межі дії (доконаний вид), а суфікси – дистрибутивні значення тривалої, повторюваної дії без вказівки на її внутрішню межу (недоконаний вид). Додатково використовується зміни наголосу (*пересипати-пересипати*) та чергування при зміні суфіксів (*перемолотити-перемолочувати*) або приєднання префікса (*наїхати-понаїжджати*). Постфікс *-ся*, наявний у структурі дієслів зворотного стану, також частково впливає на вираження дистрибутивних значень: *поперелякувати* дієслово активної дії, *поперелякуватися* – стану. Своєрідні значення виражають подвійні префікси. Вони виражають відтінки інтенсивності, результативності, тривалості дії. Тип префіксальної редуплікації *-попо-* в українській мові є засобом вираження розподільної і багатократно-дистрибутивної дії, тоді як дієслова з префіксом *по-* іноді виражають неповноту або частковість дії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни і словотвору. – Ужгород: Закарп. обл. кн.-газ. вид-во, 1960. – 415 с.
2. Білодід І. К. Дієслово у граматичному вченні О. Потебні // Мовознавство. – 1976. – № 3. – С. 12-16.
3. Загнітко А. П. Система граматичних категорій дієслова. – К., 1990. – 51 с.
4. Історія української мови: Морфологія. / Редкол. В. В. Німчук, А. П. Грищенко та ін. – К., 1978. – 539 с.
5. Українська мова. Енциклопедія. / Редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та інші. – К.: Укр. енциклопедія, 2004. – 820 с.

6. Чабаненко В. А. Норми словотворення і мовна експресія // Мовознавство. – 1980. – С. 13.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- СУМ** Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1-11.
- ССРЛЯ** Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. – М.-Л. : Изд-во АН СССР: Наука, 1948-1965.